

LINGDOK 3.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Ágostonné Sággy Mária

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2004.

A TUVA NYELV MONGOL JÖVEVÉNYSZAVAINAK HOSSZÚ MAGÁNHANGZÓI

Khabtagaeva Baiarma

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

1. Bevezetés

Az altaji nyelvek genetikus rokonsága mind a mai napig vitatott. A kutatók egyik csoportja szerint ezek a nyelvek genetikus kapcsolatban állnak, míg a többiek szerint az altaji nyelvek között mutatózó egyezések kölcsönzések eredményei. Bárhogy is legyen, a modern kutatások alapján ezen egyezések nagy része biztosan kölcsönzések.

Bár a tuva nyelv egyike a legarchaikusabb török nyelveknek, egy erőteljes és napjainkig tartó mongol kulturális hatásnak köszönhetően ebben a török nyelvben van a legtöbb mongol jövevényszó is. Rassadin (1980:58) kutatásainak alapján a tuva nyelvben több mint kétezer mongol jövevényszó van, Tatarincev (1976:110) szerint pedig a tuva szókincs egyharmada mongol eredetű. Én a készülő disszertációmban több mint 1500 alapszó tárgyalok.

Katanov volt az első, aki 1903-as híres munkájában a tuva nyelv mongol jövevényszavaival foglalkozott. Később a témával 1976-ban foglalkozott Tatarincev, majd Rassadin 1980-ban. 2000-ben jelent meg a tuva nyelv etimológiai szótárának első kötete, melynek szerzője Tatarincev röviden megadja a tuva szavak eredetét, köztük a mongol szavakét is.

Munkám célja, hogy bemutassam és jellemezzem a tuva nyelv mongol jövevényszavait. A jövevényszavakat etimológiai, fonetikai és morfológiai szempontból vizsgálom, és megpróbálom megállapítani, hogy mely mongol nyelvből történt a kölcsönzés.

A mongol jövevényszavak nagy száma a tuvában földrajzi, történeti és kulturális tényezőknek köszönhető.

Az Oroszország területén elhelyezkedő Tuva Köztársaságot Kelet felől a Burját Köztársaság, Délkelet felől pedig Mongólia határolja.

Történeti szempontból mongol hatás a tuvákra már a XIII. századtól kimutatható. Ekkor ezt a területet mongol törzsek lakták, melyeknek az összefoglaló neve 'Erdei Népek'. A dzsingiszida birodalom lehanyatlása után Tuva a halha és az ojrát kánságok versengésének volt kitéve. A XIV. és XVI. század között a tuvák ojrát fennhatóság alatt álltak, majd Altan kán halha kánságának részeivé váltak. A XVII. század második felétől újra az ojrátok dzsungáriai kánságának fennhatósága következett. 1757-től 1912-ig a mandzsu C'ing dinasztíához tartoztak.

A tuva-mongol kétnyelvűség igen régi jelenség. Amint már Vladimircov (1929:14–15) is megfigyelte, a tuvák a mongol nyelvet, részint a kultúra nyelveként használták, valamint közvetítő nyelvként a tuvák és mongolok között. Egészen 1930-ig a tuvák csak az ujjur-mongol írást használták, nemcsak a hivatalos, hanem a mindennapi életben is. A tuva folklór legrégebb adatai is mongol nyelven és mongol írással lettek lejegyezve.

A tuvák eredeti vallása a sámánizmus volt, de a XVII. századtól elterjedt közöttük a buddhizmus tibeti-mongol változata, így ettől az időtől mongol és tibeti buddhista műszavak jelennek meg a tuva szókincsben.

A tuva nyelv mongol jövevényszavai több rétegre oszthatóak, ennek megfelelően beszélhetünk archaikus, ojrát, burját és halha rétegről, ezek meghatározása azonban néha nehézségekbe ütközik.

Mivel a tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzói segítenek e kérdés eldöntésében, cikkemben azt szeretném bemutatni, hogy hogyan viselkednek a hosszú magánhangzók a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban.

1.2. A hosszú magánhangzók kialakulása a mongolban és a tuvában

Minden hosszú magánhangzó, mely a tuvában található másodlagos, egy korábbi *magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó (VCV)* hangkapcsolat összevonódása útján alakult ki, azonban ez az összevonódás megtörténhetett már magában a mongolban is, vagy csak később, miután a szó bekerült a tuvába.

2.1. A VCV hangkapcsolat sorsa a mongolban

A mongol hosszú magánhangzók kialakulásánál az a szabály, hogy a VCV hangkapcsolat helyén kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg:

- (1) (a) irodalmi mongol *agula* 'hegy' > halha *ūl*, burját *ūla*, ojrát *ūl'*
 (b) irodalmi mongol *ebčigü* 'mellcsont' > halha *öwčü*, burját *übsü*, ojrát *öptsü*
 (c) irodalmi mongol *maḡu* 'rossz' > halha, burját, ojrát *mü*

Ez a szabály alól kivétel, ha a két szótag első eleme labiális, ekkor ugyanis hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú *ö*, vagy hosszú *ō* áll. Viszont e szabály alól kivétel az ojrát nyelv, melyben a nem első szótagi hosszú magánhangzók minőségét a hangkapcsolat második

magánhangzója határozza meg (Poppe 1950, 1955:60–71, 1964: 36–37). Például:

- (2) (a) irodalmi mongol *bögere* 'vese' > halha *bör*, burját *böre*, ojrát *bör^ö*
 (b) irodalmi mongol *kirüge* 'fűrés' > halha *xörö*, burját *xyürö*, kivétel: ojrát *körē*
 (c) irodalmi mongol *jiluga* 'gyeplő' > halha *jolō*, burját *žolō*, kivétel: ojrát *džolā*

2.2. A VCV hangkapcsolat sorsa a tuvában

Ezzel szemben az ősi török szavakban a tuva fonetikai szabályainak megfelelően a VCV hangkapcsolatból kialakult hosszú magánhangzó minőségét a hangkapcsolat első magánhangzója határozza meg (GTJ 33–37). Például:

- (3) (a) ótörök *aḡir* 'nehéz' > tuva *ār*
 (b) ótörök *baḡir* 'máj' > tuva *bār*
 (c) ótörök *oḡul* 'fiú' > tuva *ōl*
 (d) ótörök *soḡiq* 'hideg, fagy' > tuva *sōk*
 (e) ótörök *yoḡün* 'vastag' > tuva *čōn*

3. A tuva nyelv mongol jövevényszavainak rétegei

A tuva mongol jövevényszavainak hosszú magánhangzóit két csoportra lehet osztani, egy korai rétegre és egy késeire.

3.1. Korai réteg

3.1.1. A korai réteghez sorolhatóak azok az esetek, amikor a tuvába bekerült mongol szó hosszú magánhangzója a tuva hangtani szabályainak megfelelően alakult ki, tehát a szó egy olyan időszakban került be, amikor a mongol még őrizte a két szótagot. Például:

- (4) $\bar{A} \leftarrow AGU$:
 (a) tuva *čalgā* 'lusta' \leftarrow i.m. *jalqaḡu*, vö.: halha *jalxū*, burját *zalxū*, ojrát *dzalxū*
 (b) tuva *elēr* 'józan' \leftarrow i.m. *elegür*, vö.: halha, ojrát *erül*, burját *elür*
 (c) tuva *kežē* 'nehéz' \leftarrow i.m. *kečegü*, vö.: halha *xecü*, burját *xesü*, ojrát *ketsü*

- (b) tuva *surgūl* 'iskola' ← i.m. *surgāgūli* (<*sur-GA-GULi), halha *surgūl'*, burját *hurgūli*, ojrát *surgūli*
 (c) tuva *ūrgay* 'barlang' ← i.m. *ağurqai* (<*ağur+KAi), halha, burját *ūrxai*, ojrát *ūrxā* ← ótörök *ağiz* 'száj' (> tuva *ās*)
 (d) tuva *ūrge* 'teher' ← i.m. *egürge*, halha *ūrēg*, burját *ūrge*, ojrát *ūr³G* ~ *ūr⁴G*

(12) Ū ←IGU:

- (a) tuva *božū* 'gyors(an), sebes(en)' ← i.m. *bušigū*, halha, burját, ojrát *bušū*
 (b) tuva *čörū* 'makacs' ← i.m. *jörigūd*, halha *jörūd*, burját *züryū*, ojrát *zörūd*
 (c) tuva *dūlgūr* 'kulcs' ← i.m. *tūlkigūr*, halha *tūlkūr*, burját *tūlxyūr*, ojrát *tūlkūr*
 (d) tuva *šūdak* 'birkózónadrág' ← i.m. *šigudağ*, halha *šūdag*

3.2.2. Külön csoportot alkotnak azok a szavak, melyek esetén biztosítani lehet az ojrát eredetet. Amint korábban megállapítottam, a mongolban, ha a két szótag első eleme labiális, akkor hangrendtől függően a hangkapcsolat helyén vagy hosszú *ō*, vagy hosszú *ō̄* áll. Ez alól jelentenek kivételt a nyugati mongol nyelvek, ahol nem első szótagi helyzetben a hangkapcsolat második magánhangzója határozza meg a hosszú magánhangzó minőségét:

(13) Ā ←WGA:

- (a) tuva *nogān* 'zöld' ← ojrát *nogān*, vö.: i.m. *noğogan*, vö.: halha, burját *nogō(n)*
 (b) tuva *ovā* 'kőhalom' ← ojrát *owā*, vö.: i.m. *oboğa*, vö.: halha *owō*, burját *obō(n)*
 (c) tuva *örēl* 'szoba' ← ojrát *örē*, vö.: i.m. *öröge*, vö.: halha *örō̄*
 (d) tuva *šölē* 'szabadság' ← ojrát *tšölē*, vö.: i.m. *čilüge*, vö.: halha *čölō̄*; burját *sülō̄*

3.2.3. A jövevényszavak egy csoportjában az első szótagi mongol hosszú *ū*-ból a tuvában hosszú *ō* lesz, ennek magyarázata nagy valószínűséggel hanghelyettesítés, idegen fül számára a mongol *u* gyakran *o*-nak hallatszik:

- (14) (a) tuva *čōžay* 'cipő sarokbélése' ← i.m. *jağujai*, halha *jūjai*, burját *zūzai*, ojrát *zūzā*

- (b) tuva *mō* 'balszerencsés' ← i.m. *mağū* 'rossz', halha, burját, ojrát *mū*
 (c) tuva *tōl* 'mese' ← i.m. *tuuli*, halha *tūl'*, ojrát *tūl'i*
 (d) tuva *tōlay* 'nyúl' ← i.m. *taulai*, halha, burját *tūlai*, ojrát *tūlā* ← **tabiš*: vö.: ótörök *taβišgān*
 (e) tuva *xōčun* 'régi' ← i.m. *qağučin*, vö.: halha *xūč(in)*, burját *xūšan*, ojrát *xūšn*

3.2.4. Sporadikus jelenség a tuvában, hogy eredeti török szavakban éppúgy, mint a jövevényszavakban, a magas nyelvéllású labiálisok delabializálódnak, és *i* vagy *i* lesz belőlük:

- (15) (a) ótörök *baltū* 'balta' > tuva *balđi*
 (b) ótörök *qulaš* 'hosszmérték' > tuva *kilaš*
 (c) tuva *barīn* 'jobboldali, nyugati' ← i.m. *barağun*, halha, burját, ojrát *barūn*
 (d) tuva *kadīr* 'sarló, kasza' ← i.m. *qadağur*, halha, ojrát *xadūr*, burját *xadūr* ~ *xazūr*
 (e) tuva *xalī(n)* 'melegség, forróság' ← i.m. *qalağun*, halha, burját, ojrát *xalūn*
 (f) tuva *samīn* 'zürzavar, rendetlenség' ← i.m. *samağū*, halha *samūn*, burját *hamū*, ojrát *samū*
 (g) tuva *yančīr* 'cigaretta' ← i.m. *yangjuur*, halha *yanjūr* ← kínai *yānjuānr*

3.2.5. A mongol nyelvben bizonyos esetekben másodlagosan hosszú magánhangzók alakulnak ki egy korábbi rövid magánhangzó helyén. Ezek a szavak a tuvába bekerülve szintén mutatják ezt a másodlagos mongol hosszúságot:

- (16) (a) tuva *agār* 'levegő' ← i.m. *ağar*, halha, burját *agār*, ojrát *ağar*
 (b) tuva *surgāl* 'tanítás' ← i.m. *surgal*, halha *surgāl*, burját *hurgāl*
 (c) tuva *selgūste-* 'sétál, járkál' ← i.m. *selgūce-*, halha *selgūce-*
 (d) tuva *xōdelgēn* 'lázadás' ← i.m. *kōdelgen* 'mozgalom, forgalom', halha *xōdōlgō̄(n)*, burját *xūdelgō̄n*, ojrát *kōdālgān*

Kínai eredetű mongol jövevényszavakban szintén másodlagos

nosszuság mutatkozik egy eredeti hangsúly helyén:

(17) (a) tuva $m\bar{o}g\bar{u}$ 'gomba' ← i.m. $m\bar{o}g\bar{u}$, halha $m\bar{o}g$, burját $m\bar{o}ge$,
ojrát $m\bar{o}g\bar{o}$ ← kínai $m\bar{o}gu$

(b) tuva $t\bar{a}l\bar{i}\bar{n}$ 'nyeregtáska' ← i.m. $d\bar{a}l\bar{i}ng$, halha $d\bar{a}l\bar{i}\bar{n}$, burját
 $d\bar{a}l\bar{i}n$, ojrát $d\bar{a}l'\bar{n}$ ← kínai $d\bar{a} li\bar{n}$

4. Összegzés

Az egyes esetek bemutatása után, az eredményeket összefoglalva, a következő táblázatot lehet megrajzolni:

(18)

*VCV	helyzet	korai réteg		kései réteg		
		saját tuvai változás	saját tuvai változás	halha-burját	ojrát	
*a $\bar{g}u$	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$	–	* $\bar{u} \rightarrow \bar{o}$	\bar{u}	–	
	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$	\bar{a}	* $\bar{u} \rightarrow \bar{i}$			
*e $\bar{g}u$	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$	–	* $\bar{u} \rightarrow \bar{o}$	\bar{u}	–	
	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$	\bar{e}	* $\bar{u} \rightarrow \bar{i}$			
*i $\bar{g}u$	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$	–		\bar{u}		
	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$	\bar{i}				
*i $\bar{g}u$	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$	–		\bar{u}		
	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$	\bar{i}				
*o $\bar{g}a$	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$	–		\bar{o}		
				–	\bar{a}	

	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$			
*öge	$\bar{V}\bar{-}, C\bar{V}\bar{-}$		\bar{o}	
	$-\bar{V}\bar{-}, -\bar{V}\bar{-}$	–	–	\bar{e}

A cikkemben azt kívántam bemutatni, hogy egyazon hangkapcsolat más-másként viselkedik a tuva nyelv mongol jövevényszavaiban, attól függően, hogy mikor, illetve mely mongol nyelvből került be a tuvába, így pontos feltérképezésük segít annak meghatározásában, hogy az illető mongol jövevényszó mely réteghez tartozik.

Irodalom

- Baranova, Z.I.– Kotov, A.V. (2001): *Bol'soj russko-kitajskij slovar'*. Moskva.
- Čeremisov, K.M. (1973): *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Clauson, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Coloo, J. (1988): *BNMAU dax' mongol xelii nutgiin ayalguuni tol' bičig. Oird ayalguu*. [Mongol nyelvjárási szótár. Ojrát nyelvjárá.s.]. Ulaanbaatar.
- GTJ = Ishakov, F.G. – Pal'mbah, A.A. (1961): *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva.
- Kara Gy. (1998): *Mongol-magyar szótár*. Budapest.
- Katanov, N.F. (1903): *Opyt issledovanija urjanhaiskogo jazyka s ukazaniem glavnejših rodstvennyh otnošenij jego k drugim jazykam tjurkskogo kornja*. Kazan'.
- Kowalewskij, O.M. (1844–1849): *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'. I–III*. Kazan'.
- Lessing, Ferdinand D. (1996): *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Luvsandendew, A. (1957): *Mongol-oros tol'* [Mongol-orosz szótár]. Moskva.

- MNT = Haenisch, E. (1939): *Wörterbuch zu Manghol-un Niuča Tobča'an*. Leipzig.
- Poppe, N. (1950): The groups *uğa and *üge in Mongol Languages. *Studia Orientalia*. 14/8: 3–15.
- Poppe, N. (1955): *Introduction to Mongolian Comparative Studis*. Helsinki.
- Poppe, N. (1964): *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden.
- Ramstedt, G.J. (1935): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki.
- Rassadin, V.I. (1980): *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskih tjurkskih jazykah*. Moskva: 58–65.
- Ščerbak, A.M. (1970): *Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov*. Leningrad.
- Sečenčogtu (1988): *Monggöl üges-ün ijağur-un toli* [Mongol gyök szótára]. Köke qota.
- Tatarincev, B.I.(1976): *Mongol'skoe jazykovoe vlijanie na tuvinskiju leksiku*. Kyzyl.
- Tatarincev, B.I. (2000): *Etimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk.
- Pal'mbah, A.A. (szerk.) (1953): *Russko-tuvinskij slovar'*. Moskva.
- Tenišev, E.R. (szerk.) (1968): *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva.
- Vladimircov, B.J. (1929): *Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka i halhaskogo narečija*. Leningrad.